

УЧАСТЬ ІВАНА БОГУНА У ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОМУ КОНФЛІКТІ МІЖ КОЗАЦЬКИМ ГЕТЬМАНОМ ВИГОВСЬКИМ ТА ПОЛТАВСЬКИМ ПОЛКОВНИКОМ ПУШКАРЕМ

Серед найближчих помічників Богдана Хмельницького, які відіграли помітну роль в успішному ході Визвольної війни українського народу середини XVII століття, почесне місце зайняв талановитий козацький полковник Іван Богун. Про нього складали думи, пісні, легенди, перекази. Письменники присвячували йому історичні романи, а кінематографісти перенесли його героїчну постать на білий екран.

У різні часи дослідники випускали в світ розвідки про цього видатного українця: М. Петровський¹, Л. Полухін², В. Голобуцький³, О. Апанович⁴, Б. Флоря⁵, Д. Мишко⁶. Російська дослідниця з Санкт-Петербурга Т. Яковлева⁷ та український дослідник О. Гуржій⁸ започаткували наукову полеміку на сторінках наукових журналів.

Але незважаючи на підвищений інтерес до цієї непересічної постаті в історії України багато питань так і залишаються нерозробленими.

Слід зазначити, що піднесення від подій, які відбулися в Переяславі у січні 1654 року в більшій частині старшини, та й в самого гетьмана Хмельницького, поступово проходило. Однією з причин того була політика московського царя Олексія Михайловича Романова, яскравим прикладом якої було Віленське перемир'я між Московською державою та Річчю Посполитою. Тому Богдан Хмельницький розпочав поступово відходити від положень Березневих статей. Намагаючись проводити курс на незалежну зовнішню політику, Хмельницький паралельно шукав нових військових союзників. Але невдачі у зовнішній політиці збільшують незадоволення та призводять до розходжень навіть серед найближчого старшинського оточення гетьмана Хмельницького. Це й обумовило зміцнення в останні роки його керування Гетьманщиною опозиції на чолі з Іваном Богунем, який не бажав гетьманської булави, а прагнув відвернути Хмельницького від Московського напрямку зовнішньої політики. Так, 12 червня 1656 року, І. Радзієвський писав у своєму листі до шведського короля Карла Густава, за повідомленням найвищої особи, про те що, у гетьмана Хмельницького зіпсувалися стосунки з полковником Богунем, діло доходить до ворожнечі, і останній нібито приєднався до польської партії і робить все можливе для того, щоб схилити на інший бік гетьмана Хмельницького⁹. Папський нунцій у Варшаві Відоні у своєму повідомленні 18 червня 1656 року інформував Ватикан про те, що поширюються на території Гетьманщини листи про те, що між козаками відбувся розкол, й одна частина їх нібито вибрала якогось хороброго козака Богуна, славного воїна, в якості свого командира¹⁰. Однак Богуну знову вдалося уникнути покарання, як і в 1652 році (тоді жертвою виступів проти гетьмана Хмельницького став миргородський полковник Матвій Гладкий). І причиною цього була передусім величезна популярність Івана Богуна, з якою навіть всесильному козацькому гетьману доводилося рахуватися.

Отже, Хмельницький поступово відходячи від московського царя, в той же час намагався не відштовхнути Річ Посполиту, але й не форсував укладання якоїсь конкретної з поляками угоди, не дивлячись на свою ненависть до останніх наприкінці свого життя. Його відношення до Речі Посполитої безпосередньо залежало не тільки від ситуації на польсько-шведській війні, а також від перебігу подій у протистоянні між Трансільванією і Польщею, початок якого припав на січень 1657 року.

Дещо зачекавши, гетьман Хмельницький 10 січня 1657 року видав універсал про надання

військової допомоги своєму союзникові – трансильванському князеві Юрієві Ракоці¹¹. Того ж дня Хмельницький другим універсалом пообіцяв захист тій частині населення, яка залишиться у володінні Війська Запорозького, а тих хто буде чинити завзятий опір його козакам наказав нещадно громити¹². При цьому Богдан Хмельницький дав свою обіцянку литовським магнатам, а особливо Радзівілам, що його козацькі полки не будуть зачіпати території їх володінь. Цим жестом він намагався схилити на свій бік литовців, які в свою чергу відступили від польського короля, зрадивши його та відмовивши йому у сузеренстві.

Цей козацький похід носив скоріше політичне, ніж власне воєнне значення. На чолі козацького війська поставили такого собі Антона Ждановича. Як відомо у реєстрі 1649 року Жданович почесно значиться серед козацької старшини в якості київського полковника. Саме він нещасливого для гетьмана Богдана Хмельницького 1651 року залишив Київ без захисту, таким чином давши можливість полякам пограбувати місто¹³. І це ще не все, тому що у 1653 році багатостраждальний Антон Жданович, перебуваючи послом на території Речі Посполитої, став заручником. Його тримали у полоні майже два роки. Невдалі для Ждановича роки: 1651, 1653, навпаки виявилися доленосними для Івана Богуна – в 1651 році він разом з козаками свого полку вистояв проти натиску під Монастирищами, не надавши можливість польським військам, спочатку під орудою Лянцкоронського, а згодом – Калиновського, пройти вглиб Гетьманщини після розгрому Брацлавського полку на чолі з Данилом Нечаєм, пізніше він вивів з оточення найкращі підрозділи козацького війська протягом польсько-українсько-татарського зіткнення поблизу Берестечка, після зради кримським ханом Богдана Хмельницького, в 1653 році Іван Богун відстояв своє полкове місто Вінницю під час шквальних атак польського війська на чолі з хоробрим воїном Стефаном Чарнецьким.

Війська трансильванського князя вступили на землю Річі Посполитої у січні 1657 року, маючи чисельність – 40 000 солдатів¹⁴. Українські літописи XVII століття досить скупо згадують про дії загону Ждановича. “Антон, судья генеральний казачий, ходил в зиме на венгров... Варшаву, Краков и иншие города над-за Вислой воевал”. “Гетман Хмельницкий выслал от боку своего Антона чигиринского, придавши ему с всіх полков людей чолнійших по килка сот, албо інших и тысяча ишло охочих. И так потягши Подгорям за Самбор, и там злучилися з войсками венгерскими, а напотом и з шведскими и пустошили Полшу аж по самые Прусы, бо и Варшаву узяли были. Барзо тогда великое спустошеніе стало Полши, бо начавши от зимы, немаль цілоє літо там пустошили”¹⁵.

Для Трансильванського князя воєнний похід розпочинався дуже важко. Наприкінці січня 1657 року несприятлива погода знищила худобу, яка виконувала транспортні функції, жажливі дощі ускладнювали просування вглиб території противника. Окрім того, Юрій Ракоці, побоюювався того, що може не встигнути на з'єднання з козаками, і останні будуть думати, що князь це зробив навмисно, і буде втрачена будь-яку довіра з боку підрозділу Ждановича.

На з'єднання з силами Ждановича до Ракоці їде один з найкращих полководців Гетьманщини – Іван Богун. Хоча українські літописи взагалі не згадують про це, факт його участі в поході на поляків не викликає сумнівів. Про це повідомляло польське рукописне джерело: “Хмельницький послав до Польщі Богуна, свого славетного полковника з декількома полками, щоб вони з'єдналися з ними”¹⁶. Поляки казали московському послові К. Ієвлеву про те, що гетьман Богдан Хмельницький “полковника своего Онтон и Богуна прислал к Ракоце с войском...”¹⁷. В німецькому джерелі за 21 червня 1657 року з відомостями про Ракоці згадувалося, що армія козаків, яку очолював генерал Антоній київський, нараховувала 6 тисяч чоловік. Іван Богун знаходився на посаді генерал-квартирмейстера й разом з тим очолював одночасно цілий козацький полк¹⁸. Нарешті, московський цар Олексій Михайлович писав в листі до польського короля Яна Казимира про те, що гетьман Хмельницький вирядив на допомогу до Ракоці цілий полк на чолі з наказним гетьманом Антоном і іншим воєначальником Богуном¹⁹.

Між козаками й мадярами постійно виникали якісь непорозуміння. Так Жданович відмовлявся зі своїми козаками з'єднуватися з угорцями під командою Яноша Кемені. Між союзниками не існувало дружби і взаємної довіри і внаслідок цього Кемені посилав козаків під три чорти. Утім, воєнні дії союзників спочатку були ще досить вдалими. Але все закінчилося невдало: Ракоці уклав мир з поляками і козаків, які почали бунтувати, незадоволені своїм ватажком Ждановичем, гетьман Хмельницький був змушений повернути додому.

Смерть гетьмана козацької держави Богдана Хмельницького 27 липня 1657 року ще більше ускладнила ситуацію в країні. Бо в той час, коли смерть вибила кермо з владної руки козацького вождя, Гетьманщину з усіх боків оточували вороги її самостійності. Ще більша небезпека – розшарування політичних інтересів – зростала всередині держави, а козацький гетьман, будуючи далекосяжні заплутані дипломатичні комбінації, мимоволі сам цементував її фундамент, бо кожен з його дипломатичних ходів зрештою переріс у братовбивчу війну між прихильниками полярних зовнішньополітичних спрямувань.

4 вересня 1657 року у місті Чигирині відбулася старшинська рада “за зачиненими дверима”, яка до повноліття Юрія Хмельницького поклала виконання гетьманських обов’язків на Івана Виговського, а ще майже через місяць 11 жовтня 1657 року за наказом Виговського була скликана генеральна “рада на поле”, яка потім перемістилася до закритого приміщення, за участю делегатів від рядового козацтва, міщан і духовенства, що відбулася в місті Корсунь. Історіографічна традиція, починаючи з М. Костомарова, серед причин цієї ради зазначала вибори козацького гетьмана, крім того, вважалось, що саме протягом цієї ради відбувся поділ старшини на прибічників і противників Московського царя. Корсунська рада підтвердила рішення, ухвалені на попередній Чигиринській раді (згідно з давньою козацькою традицією “и гетман клал булаву и гетманство здавал; и, положа булаву, поехал из рады вон. И начальные люди, угнав его, просили, чтоб он был у них гетманом по прежнему. И он им в том подался. И на том слове в то число и розъехались”²⁰). Присутність на раді в Корсуні послів від шведського та польського королів, трансильванського князя, австрійського цісаря, турецького султана, кримського хана, молдовського та волоського володарів надавала регентству Виговського досить законного характеру. Але, як можна помітити з повідомлення шпигуна, путивльського посадського Миколи Юдіна, який був висланий з Путивля місцевою воеводою, й побував в Корсуні на раді, що не існувало одностайності в старшинському оточенні гетьмана.

Перш за все новий гетьман задекларував зміну у прийнятті важливих рішень “и на раде говорил гетман во все начальные люди: При небожчике Богдане Хмелницком рады и совету промеж нами никакова не бывало; и ныне вы меня обрали гетманом, и я без вашего войскового совету никаких дел делать не буду”²¹.

Коли постало питання про подальшу зовнішню політику Гетьманщини, тобто вибір майбутніх союзників, то Виговський виголосив таке: “...присылал к нам Шведцкой король и зовет нас в подданство к себе, а царское величество писал к нам грамоту с выговором, что мы без ево государева ведома сложились с Ракоцею, и прежде сего мы изменили Литовскому королю и Крымскому хану и Ракоце Венгерскому и Волоскому, а ныне мне хотите изменить, и долго ли вам в таких шатостях быть”²². Далі Виговський додавав, що якщо вони зрадять і московського царя, то їм взагалі в майбутньому ніхто не буде довіряти. За вірність присязі, даної московському царю висловилися Павло Тетеря, ніжинський полковник Григорій Гуляницький, полтавський полковник Мартин Пушкар, прилуцький полковник Петро Дорошенко, іркліївський полковник і звісно сам гетьман Іван Виговський. Але частина козацької старшини, представлена полковниками: Зеленський, Богун і третій “имени ево не упомяну” – висловилися проти царської опіки, “быть нам у царского величества нельзя потому: хотя он, государ, к нам милостив, только начальные ево государевы люди к нам не добры и наговорят государя на том, что привестъ нас во всякую неволю и пожитки наши у нас отнять”²³. Ці слова звісно не сподобались гетьману, бо по-перше це підривало його авторитет у війську, оскільки слабкість Івана Виговського була не в природі його гетьманства, а в тій складній внутрішній і зовнішній ситуації, що була на Україні за часів його гетьманства²⁴ та послабляло політичну єдність всередині країни, а по-друге Івану Виговському деякий час була потрібна прихильність московського царя, а звісно відповідні речі вищеперерахованих полковників цьому не сприяли. Тому Виговський розгнівано відповів полковникам: “То вы говорите не дело и в Войске тей чините смуту, а нам от царского величества, по своей присяге и за ево государскую милость, отступить и помыслить нельзя”. За словами Юдіна саме на словах незадоволення гетьмана опальними полковниками рада в Корсуні й скінчилася²⁵.

Крім Богуна, який не підтримав гетьмана на раді в Корсуні у Виговського були у листопаді 1657 року напружені стосунки і з прихильником московського підданства – ніжинським полков-

ником, що помітно з грамоти московського царя “ныне ведомо нам великому государю ... учинилось ... от ближнего нашего околничего и оружничего и наместника Ржевского от Богдана Матвеевича Хитрова ... что ты полковник те все ссоры которыи гетманом с Иваном Выговским меж вами были”²⁶. Але Гуляницький вирішив поки що не зазіхати на гетьманську булаву та відновити добрі відносини з Іваном Виговським, на відміну від полтавського полковника Пушкаря, “приезжал ... к Богдану Матвеевичу Хитрово с товарищи в Лубны и веру нам великому государю ... учинил что тебе быть у нас великого государя в вечном послушании и покорении как и протчая твоя братвья полковники також и з гетманом Выговским быть в любви и в совете и полк свой по домом роспустил”²⁷.

Але внутрішня міжусобиця розпочалася за допомогою військової сили, давно вже непомітної в політичному житті Гетьманщини – Запорозька Січ. Після смерті гетьмана Богдана запорозьке низове товариство, до якого з території Гетьманщини відходили радикально налаштовані сили, вперше за останній час відкрито заявило про свою незгоду зі змінами в житті козацької держави. Запорожці неприязно ставилися до монополізації всіх форм державної влади, яка була стягнута в руки старшини. Незадоволене тим, що низовиків не було запрошено на вибори нового гетьмана, кошове товариство почало на знак протесту грабувати хутори заможних козаків на території Південної Київщини. Тоді Іван Виговський наказав заблокувати Запорозьку Січ, щоб зробити неможливою доставку туди необхідних харчів та боеприпасів. На цьому конфлікт, можливо, і був би вичерпаний, якби хвилиною невдоволення не скористався один з лідерів козацької старшини, який теж хотів отримати собі гетьманську булаву – полтавський полковник Мартин Пушкар. Знайшовши спільну мову з кошовим отаманом Запорозької Січі Яковом Барабашем, Пушкар звертається за підтримкою до московського уряду. Московська канцелярія, вкрай незадоволена тим курсом політики, який був намічений протягом останніх місяців гетьманування Богдана Хмельницького, і вбачаючи в новому гетьмані чергового дипломата, який буде намагатиметься розширити самостійність Гетьманщини, вирішила підтримувати опозицію нового гетьмана в особі полтавського полковника Мартина Пушкаря, але одночасно не пориваючи тісних стосунків з Іваном Виговським, щоб не зруйнувати відносну стабільність в козацькій державі.

Тоді Виговський звертається до Зюзіна (путивльського воєводи), прохаючи його посередництва і заступництва. Зюзін, на прохання Виговського приїжджає до містечка Константинова й тут 17 січня мав з останнім довгу розмову, котру одразу після закінчення передав до Москви: “17 січня приїхав до Константинова гетьман Іван Виговський з ним був Лесницький та Іван Богун, говорив мені гетьман: “Приїхав я на те, щоб побачитися з тобою, приятелем моїм і запевнити через тебе ц. в-во в моїй вірності, тому що наговорили на мене звісні бунтівники (воры) і самовольники М. Стринджа з товаришами, нібито я цар. в-ву зрадник. А все на те, аби мене і полковників побити і вибрати нового гетьмана і полковників під свої норони (по своїм чувствам) – чого їм не дай боже зробити під свої зрадливі мислі (по своїм воровським мислямъ). Государ не доходячи правди (не розыскавъ) між нами зволив на їх прохання дати їм свою грамоту і відправив на Запоріжжя, а мені і всьому Війську Запорозькому не дав і знати про таких самовольців”²⁸. Звертає на себе увагу факт присутності незадоволеного царським підданством Івана Богуна на такій важливій для гетьмана Виговського зустрічі з представником Московської держави. До речі, з Зюзіним Виговський легко находив спільну мову, чого не скажеш про наступника путивльського воєводи – Василя Борисовича Шереметєва, який вів себе дуже одіозно, постійно ображаючи представників старшини. Заміна Зюзіна на Шереметєва в майбутньому погіршила стосунки Виговського з Московським царем. Оскільки відкликання путивльського воєводи гетьман Виговський розцінив як приклад недовіри до своєї персони з боку Москви.

Роздратований Іван Виговський, як сповіщає цареві М. Пушкар 8 лютого 1658 року, “...генваря в 25 день из-за Дуная грошевой люд [тобто, найнятий за гроші – Г. Ш.] затыгши, волохов, сербов, и янчан и казаков охотников, взявши и при тех наемных людях старших Ивана Богуна, бывшего полковника брясловского и Ивана Сербина полковника, над теми людьми иноземскими и Ятцка Черкаса, обывателя голтвянского, своих помощников, прислал был до города Опошенень на Ворскло реку”²⁹. А “верстаной казак” М. Антонов доповідав путивльському воєводі Микиті Зюзіну, що “генваря ж де в 26 день прибежал в Миргородок к полковнику

Григорию Лесницькому из-под Полтавы от полковников, от Багуна и от Ивана Сербина, вестовщик и сказал де полковнику Григорью Лесницкому, что де гетман посылал из Гадича полковников Багуна да Ивана Сербенина, а с ними служилых людей полторы тысячи с Багуном черкас, а с Иваном Сербянином Сербян под Полтаву на залогии для того, что де Полтавской полковник Мартын Пушкар гетману учал быть во всем непослушон и угрожает войною³⁰.

Отже 25 січня 1658 року посланий Виговським загін, який складався з козаків та найманців гетьмана, під проводом Івана Богуна підійшов під містечко Опішню; але козаки полтавського полку дійсно були підготовлені до війни. Населення Опішні “замкнуло місто”, і Богун з козаками вирішив їх не атакувати та пішов на полкове місто Полтаву. Але Пушкар вже чекав їх там і втягнув у бій в якому, – як оповідає вістун за миргородськими відомостями – військо Виговського в сутичці втратило до 300 чоловік (за даними полтавського полковника втрати Богуна сягали 500 чоловік), а решта змушена була відступити з поля бою, а Пушкар, розгромивши їх став готуватися до наступу разом з 10 тисячами запорожців проти противників царя. При цьому Пушкар просив московського князя Богдана Хитрово “собрав рать его царского величества” йти з ним на з’єднання “хотя до Лубень или до Миргорода”³¹.

В Москві дії Мартина Пушкаря викликали незадоволення. В травні 1658 року приїхав стольник Алфімов до Пушкаря під містечко Красний Луг над річкою Голтвою і сердито відчитував Пушкаря: “Писав ти до великого государя, що на вас прислано Богуна з козаками, і ви не допустивши їх до міста і не вислухавши, в чім справа, послали їм на зустріч і побили їх чоловіка з 500. Вам годилось наперед послати до них і розпитатись, з чим і від кого вони прислані. Коли прислані з ворожими намірами, треба було написати великому государеві; а самим кровопролиття не счиняти. Тепер же великий государ, жалуючи вас як православних, щоб родичі побитих тобою людей над тобою не мстились і несподіваним нападом не нарobili шкоди, велів послати до Полтави свого воеводу”³². Пушкар почувши такі слова став виправдовуватись: “А що я писав про Богуна – що я їх до міста не допустив і велів бити, і побито з 500 чоловіка, – в тім воля великого государя (мене скарати). Прислав Богуна гетьман, і з ним сербів тисячі з півтори. Вони прийшовши до полтавської околиці, почали побивати православних людей без вини, багато побили, в полон забрали і до себе відсилали. Саму Полтаву хотіли захопити і всіх без останку вирубати, і волости (уезды) повоювати. Я послав їх відогнати, і що побито їх з 500 чоловіка, то тільки боронячись”³³. Якщо Пушкар не обманював московського службовця, то такі вчинки козаків під орудою Богуна не прикрашають останнього. Приведемо один епізод, який характеризує велике незадоволення Московщиною в козацького ватажка Івана Богуна. Він стосується зустрічей стольника Скуратова з гетьманом Іваном Виговським з приводу засилання московських воевод до українських міст з метою подальшого встановлення московської адміністрації. “Гетьман підтвердив, що він цареві служить вірно, але боїться, що через воевод підуть бунти: Царського війська мені хотілось, “щоб у війську було славно, а мені честь”. Розмова про воевод з гетьманом не продовжилася, але Скуратову довелось почути, яке незадоволення висловлював в дорозі Іван Богун з цього приводу: “едучи за гетьманом Чигиринец Івашка Богун, кричал и говорил: нам де воеводы не надобны; жон де да детей наших переписывать пріехали?”. На цьому не зупинившись, Богун підїхав до московського стольника і пригрозив йому: “ты де к нам в Чигирин воеводою едешь? не здоров де от нас выедешь!”. Тоді Скуратов, злякавшись за власну безпеку, вирішив поскаржитися козацькому гетьману. Виговський наказав Богуну заспокоїтися та припинити діставати гостя, додавши при цьому: “не та теперешняя де речь!”³⁴. Приїхавши до Чигирини 15 червня (за іншими даними 16 червня) 1658 року (як повідомляв московський стольник Іван Апухтін, що знаходився в цьому місті за наказом московського царя³⁵) гетьман таки не наважився відправити до українських міст низку наказів про прибуття московських воевод. Про таку нерішучість гетьмана відписав до Москви й Скуратов “и по се число в города о твоих государевых воеводах не писывал”³⁶. Можливо не останню роль у цьому вичікуванні Виговського зіграла жорстка позиція Богуна стосовно цього питання.

Мартин Пушкар разом з Яковом Барабашем намагався залагодити свій конфлікт із Виговським. Вони навіть надіслали останньому листа, датованого 14 травня 1658 року, в якому закликали гетьмана: “чтоб кровопролития между народом христианским не было и чтоб мы меж себя мирно жили”³⁷.

Також і однодумці Пушкаря вирішили заступитися за полтавського полковника. Це помітно в грамоті, датованій 12 березня 1658 року, що була вислана до Москви, від полковника Миргородського полку Степана Довгала. Грамоту повезли до царя Павло Апостол, Михайло Тиша і Петро Ольшанський, маючи на меті ще більше схилити московського самодержця на свою сторону. В грамоті йдеться про те, що натерпівшись багато лиха від людей гетьмана Виговського, чинячи опір Мартин Пушкар завдав поразки найманому війську в складі якого і перебував Іван Богун; крім того в грамоті містилося прохання не ставити цей вчинок Пушкаря йому в вину³⁸.

Наприкінці березня чи на самому початку квітня 1658 року Іван Богун був викликаний до ставки гетьмана Виговського в Чигирин, де останній, під враженням нових подій на Лівобережжі і Задніпров'ї, передав йому листа до московського царя, не давши при цьому жодного усного наказу, та відправив до Москви з Прокопом Бережецьким. Згідно з його повідомлення шлях до столиці Московщини зайняв приблизно три тижні³⁹.

Лист до московського царя, який був відправлений з гетьманськими посланцями, Богуном та Бережецьким, на жаль не зберігся, тільки наказ і лист до колишнього миргородського полковника Григорія Лесницького – з яких можна припустити зміст листа до московського царя. В наказі знову йдеться про конфлікт між Пушкарем та Виговським. Виговський просить царя не вірити Пушкарю і не надавати йому, а також тим, хто його підтримує, ніякої підтримки чи допомоги. Виговський називає Пушкаря і його найближче оточення бунтівниками. Але, тут цікаво, що наказ мав бути поданий через посланців до пресвітлої особи царя – Прокопа Бережецького і Івана Богуну (саме в такому порядку їх перераховував козацький гетьман)⁴⁰. Це дало можливість Грушевському припустити, що в Москві Богун так і не з'явився. “Виходить, що в посольстві мав їхати і Богун, але очевидно, не поїхав – в Москві про нього не чути, але дивно, що він стоїть тут на другім місці після якогось Прокопа Бережецького, безтитульної і видимо незначної особи – простого гінця”⁴¹.

Але Прокоп Бережецький не був незначною особою, оскільки відомо, що він – родич гетьмана Богдана Хмельницького (не дуже ясно наскільки близький). Він був чигиринським наказним полковником у 1662 році, пізніше став чигиринським полковником у 1666 році, згодом обіймав посаду генерального судді у 1671 році⁴².

Незрозуміло чому Грушевський так гадає, оскільки є ще один документ, в якому зазначено: “Апреля в 21 день указал великий государ В. Б. Шереметеву, Б. М. Хитрово, думному дьяку Алмазу Иванову да дьяку Е. Юрьеву гетмана Выговского посланцов: Прокофья Бережецкого да Ивана Богуню в Посольском Приказе спросить...” і далі в тексті неодноразово зустрічається “посланцы”, “посланцов” (множина)⁴³. Малоімовірним є те, що в даному випадку помилилася московська бюрократична машина й за незрозумілою інерцією засвідчила перебування Богуну в столиці Московської держави, коли бачила перед собою лише одну людину (Бережецького), або в Приказі знаходилася людина, яка видавала себе за Богуну. Окрім цього засвідчив перебування Івана Богуну в Москві й сам гетьман Іван Виговський, видавши універсал до запорожців та до козаків полтавського і миргородського полків 14 травня 1658 року з табору під Манджелією над Пслоом, закликаючи їх скоритися та перестати слухати свою старшину. В універсалі зазначалося: “І з того правду й істину нашу пізнати можете, що ц. в-во послів наших: Прокопа Бережецького й Івана Богуну милостиво й ласкаво прийнявши, з милостью відпустив, після них Григорія полковника миргородського, а Іскру з іншими за їх лукавство і неправду велів в столиці затримати... Бо і до нас зволить його ц. в-во писати, що не будуть відпущені, поки від нас не було в тім прохання”⁴⁴.

Цікаво, що заявив Богун на розпитуванні в Посольському приказі в присутності боярина Шереметева та Хитрово. На запитання бояр, чи бунти в війську затихли, Іван Богун досить несподівано заявив: “Полковник де Мартын Пушкарь усмирися и живет дома, и войска при нем нет; а чинит де ныне бунты Мирогороцкой новообранной полковник Довгаль в Лохвице с гультяи; а тот де полковник великому государю на раде в Переяславле при окольничем и оружейничем при Богдане Матвеевиче Хитрово креста не целовал; а под Чигирином де мятежников и бунтовщиков никою нет; а Ляхи де стоят под Межибожем, а их де Войска Запорожского залога там есть же”⁴⁵. Відомо, що Богун також не присягав цареві принаймні до 12 квітня 1654 року, відповідно до чого існує свідчення першої особи Московської держа-

ви. Московський цар Олексій Михайлович з приводу того, що вінницький полковник Іван Богун лист від коронного гетьмана С. Потоцького, адресований останньому, передав, не затримавши у себе, гетьману Богдану Хмельницькому, з радістю писав гетьману: "...Івана Богуна, за его верность, что он того прелестнаго листа у себя не задержал, прислал к тебе вскоре, чиним похвалы годного, и нашу государскую грамоту, с нашим царского величества милостевым словом, послать ему за то велели. А что он полковник Иван с тобою гетманом и с иными своими товарищи с полковники при нашем царского величества ближнем боярине и дворецком и наместнике тверском, при Василье Васильевиче Бутурлине с товарищи у веры не был, – и тебе б гетману Богдану Хмелницкому велети его Ивана к вере привести на том на всем, на чом вы нам великому государю гетман и все войско запорожское по Христове непорочной заповеди веру учинили..."⁴⁶. Як зазначав, 12 вересня 1654 року, потрапивши до Москви, посланець польського короля, грек І. Тафлара: "Богун в то время государю еще креста не целовал, а с гетманом корунным с Потоцким был в дружбе, и хотел от казаков отстать и служить королю"⁴⁷. Отже не присягнувши московському цареві та взагалі незадоволений московськими порядками й намаганнями московитів втручатися у внутрішньоукраїнські справи Іван Богун на відміну від інших полковників не став виступати відкрито зі зброєю проти гетьмана Виговського.

Того ж дня, 21 квітня 1658 року, під час розпитувань в Посольському Приказі, колишній миргородський полковник Григорій Лесницький на запитання московського боярина Василя Шереметєва, підтвердив слова Богуна: "А Полтавской де полковник Мартин Пушкарь сам и не рад того, да збивают его своеволники и гультаи, и после де их собрався Ивашко Донец с самоволники, (приходил) хотел приходит под Чигирин, и от того де унял его он же, Пушкарь, и ныне де он стоит в Чигиринском полку; да и с Мартыном де Пушкарем бунтуют только его Платавский полк да из Миргородского полку (не многих городов) полковник новообранной Довгяль, а с ним немногие ж люди"⁴⁸. Отож виходить, що розв'язавши політичний конфлікт з гетьманом на території України Пушкар схилився до його врегулювання, але прибуття у розташування його полку різноманітного бунтівного елемента змусило його змінити свої дії.

Така складна ситуація всередині Гетьманщини потихеньку впливала на психічний стан гетьмана Виговського. У одному приватному листі, датованим березнем 1658 року, до невідомого адресата, під час конфлікту між гетьманом та Пушкарем, Виговський скаржиться: "На кручину то старшинство мне осталось... Ах Боже наш! Тем бесчинником веровать, а нам, вижу, и слова не дадут доброго за наши услуги верные! Да судит Творец всем!"⁴⁹.

Нарешті гетьман Виговський вирішив остаточно розв'язати питання з Пушкарем. Виговський у квітні 1658 року покликав на допомогу кримських татар (приблизно 40 тисяч чоловік). Святковою була церемонія зустрічі козацького гетьмана з керівником ногайської кінноти Карач-беєм. Свідок подій розповідав, що на березі річки Ірклії "сам гетман Выговский, обозный, судді, полковники со всею старшиной и козаками, при них будучими, присягу выконали на братерство, и там з собою банкет учинивши, з гармат били"⁵⁰. З'єднавшись з татарами, гетьман на початку травня виступає в похід на Лівобережну Україну. Підійшовши до Полтави Виговський обложив місто. Під стінами полкового міста майже місяць продовжувалися сутички з перемінним успіхом. Весь цей час поряд з Виговським перебувала кримська орда. Присутність якої, на думку Пушкаря, була доказом порушення присяги Виговського, тобто зрадою, перед московським царем⁵¹. Після тривалої облоги за рішенням загальновійськової ради Мартин Пушкар 1 червня 1658 року вивів свої сили на битву. "Егда солнце з оцьяну златовидние свои на свет почало простирати лучи, тогда обіе Пушкар нечаяно вдарил крепко на обоз Выговского, и неготовое до бою войско заставши, понудил и выгнал оное все преч з обозу"⁵². Але гетьман, перегрупувавши свої сили, почав тіснити загоны Пушкаря. Ситуацію виправили запорожці на чолі з Барабашем, які підійшли вчасно. Після цього підсилення були розбиті не тільки гетьманські, але й два полки німецьких найманих військ. Розв'язка протистояння під Полтавою наступила після того, як Виговському вдалося виманити козацько-запорозьке військо Пушкаря й Барабаша на урочище Жуків Байрак під містом, де 11 червня 1658 року відбувся відкритий бій. Козаки Мартина Пушкаря були вщент розгромлені, загинув на полі бою і сам Пушкар, який бився надзвичайно хоробро. "По цій побіді Виговський послав голову Пушкаренка до Полтави, Полтава просила милосердя, і він забравши армату і зрабу-

вавши, поставив полковником Богуна. Гадячане також випросили милосердя. Знайшов по тій побіді Виговський всі листи і грамоти царські дані Пушкаренкові⁵³. А от Якову Барабашу вдалося втекти. Але він був схоплений в кінці літа 1658 року, під оружним конвоєм доставлений до Чигирина, а після тортур кошового отамана було страчено⁵⁴.

А от стосунки Богуна та Виговського продовжували псуватися. Восени 1658 року Іван Богун відмовився підписати Гадяцький трактат, укладений гетьманом Іваном Виговським з польським урядом 6 вересня 1658 року, за яким Україна мала знову повернутися до складу Речі Посполитої. Гадяцький договір, точніше його редакцію, схвалену сеймом, він справді не прийняв, як і більшість старшин, включаючи рідного брата гетьмана Івана Виговського та його сім'ю⁵⁵. Пізніше Іван Богун взяв найактивнішу участь у достроковому припиненні гетьманських повноважень Івана Виговського.

Отже, на початку своєї гетьманської кар'єри Іван Виговський чекав від свого найближчого оточення підтримки. Але Іван Богун дозволив собі відкрито критикувати його промосковську орієнтацію, і тоді Виговський вирішив усунути в тінь такого небажаного полковника старої формації, який і раніше конфліктував з попередником Виговського – Хмельницьким. Знаючи про воєнний хист Богуна, який проявлявся виключно під час оборонних операцій: захист Монастирища в 1651 році, організація виведення найкращих козацьких полків з оточення під Берестечком в 1651 році, захист Вінниці в 1653 році, Виговський вирішив направити його не захищатися, а, навпаки, нападати. Нападати на своїх же братів-козаків, які не гірш Богуна знають всі козацькі тактичні побудови та хитрощі. До того ж, в його розпорядження надали малочисельне військо, до того ж наймане, в той час як однією з переваг козацького війська була антинайманська спрямованість. Ось армії Речі Посполитої та Московської держави, найближчих сусідів Гетьманщини, активно залучали наймані війська. Але, їх війська, в свою чергу, тому і відзначалися невмінням маневрувати групами та нездатністю до широких стратегічних операцій. Лише в пізніші часи великим полководцям типу Фрідріха та Суворова вдалися широкі стратегічні маневри⁵⁶. Тому немає нічого дивного в тому, що військо Богуна зазнало поразки. Після невдачі загону Богуна, спричиненої саме свідомими прорахунками Виговського, гетьман відправив Богуна до Посольського Приказу в Москву незвично на других ролях у колишнього миргородського полковника Григорія Лесницького та родича Богдана Хмельницького Прокопа Бережецького, тоді як, зазвичай, козаки такого рангу самі очолювали дипломатичну місію. Після цього Богун, можливо зазнавши психічної травми (додамо невдалий воєнний похід на допомогу Ракоці), майже не приймав активної участі у військових операціях Виговського.

¹ Петровський М. До біографії Івана Богуна // Записки Ніжинського ін-ту народної освіти. – Ніжин, 1930. – Кн. 10 (окремий відбиток). – С. 47–58; Петровський М. Іван Богун. – Саратов, 1942.

² Полухін Л. М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун – народні герої визвольної війни 1648 – 1654 рр. – К., 1954. – 40 с.

³ Голобуцький В.О. Богун Іван // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1969. – Т. 1. – С. 168–169.

⁴ Апанович О.М. Козацький лицар Іван Богун // Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С. 181–190.

⁵ Флоря Б. Молоді роки Івана Богуна // Україна в минулому. – К. – Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 71–75.

⁶ Мишко Д. Іван Богун: короткий історичний нарис. – К., 1956.

⁷ Яковлева Т. Загибель Івана Богуна // Український історичний журнал. – К., 1991. – № 5. – С. 138–143; Яковлева Т. Іван Богун – Федорович // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 43–55; Яковлева Т. Іван Богун: проблеми біографії // Український історичний журнал. – 2000. – №2. – С. 147–157; Яковлева Т. Іван Богун: проблеми біографії // Український історичний журнал. – 2000. – №4. – С. 144–152.

⁸ Гуржій О.І. Іван Богун: деякі міфи та реальність // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. – С. 99–111.

⁹ Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учреждению при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. III. – Т. 6. Акты

- шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649 – 1660 гг.). – К., 1908. – С. 122.
- ¹⁰ Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1924. – Т. XVI. – С. 219–220.
- ¹¹ Документи Богдана Хмельницького (1648 – 1657). – К., 1961. – С. 551.
- ¹² Акты, издаваемые комиссией, высочайше утвержденной для разбора древних актов в Вильне. – Т. 34. – С. 96.
- ¹³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – Акты ЮЗР). – Т. 3. – С. 472–473.
- ¹⁴ Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII вв.: Документы и материалы. – М., 1968. – Т. II. – С. 395.
- ¹⁵ Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 74.
- ¹⁶ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50–х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С. 201.
- ¹⁷ Документы эпохи Хмельницкого. – Т. I. – С. 94.
- ¹⁸ Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 485.
- ¹⁹ Там само. – С. 509–510.
- ²⁰ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 43.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само. – С. 44
- ²³ Там само.
- ²⁴ Національна бібліотека імені В. І. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. X. – № 17936. – Арк. 5.
- ²⁵ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 44.
- ²⁶ Національна бібліотека імені В. І. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. VIII. – № 224/97. – Арк. 605
- ²⁷ Там само. – Арк. 606
- ²⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1998. – Т. 10. – С. 131–132.
- ²⁹ Національна бібліотека імені В.І. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. VIII. – № 224/97. – Арк. 526.
- ³⁰ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 91.
- ³¹ Там само. – С. 93.
- ³² Грушевський М. Вказ. праця. – Т. 10. – С. 215.
- ³³ Там само. – С. 215.
- ³⁴ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 130.
- ³⁵ Там само. – Т. 7. – С. 240.
- ³⁶ Там само. – Т. 4. – С. 130.
- ³⁷ Національна бібліотека імені В. І. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. VIII. – № 224/97. – Арк. 645.
- ³⁸ Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 79–88.
- ³⁹ Там само. – Т. 4. – С. 111.
- ⁴⁰ Там само. – Т. 7. – С. 215.
- ⁴¹ Грушевський М. Вказ. праця. – Т. 10. – С. 194.
- ⁴² Дашкевич Ярослав “Клан Хмельницького – легенда чи дійсність?” // Україна в минулому. – К. – Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 87.
- ⁴³ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 110–111.
- ⁴⁴ Грушевський М. Вказ. праця. – Т. 10. – С. 222–223.
- ⁴⁵ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 111.

- ⁴⁶ Там само. – Т. 10. – С. 570.
- ⁴⁷ Там само. – С. 773 – 774.
- ⁴⁸ Там само. – Т. 4. – С. 109.
- ⁴⁹ Там само. – С. 105.
- ⁵⁰ Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 78.
- ⁵¹ Національна бібліотека імені В. І. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. VIII. – № 224/97. – Арк. 646.
- ⁵² Величко Самоил Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. – К., 1848. – Т. 1. – С. 331.
- ⁵³ Грушевський М. Вказ. праця. – Т. 10. – С. 237.
- ⁵⁴ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 155.
- ⁵⁵ Яковлева Т. Іван Виговський: істина та вимисел // Київська старовина. – 1998. – № 3. – С. 155.
- ⁵⁶ Сергійчук В.І. Армія Богдана Хмельницького. – К., 1996. – С. 230.

Олександр ІЩУК
Київ

СТАТТЯ ЯРОСЛАВА БОГДАНА “МІЖНАРОДНИЙ ОГЛЯД” ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ ПОГЛЯДІВ ПІДПІЛЛЯ ОУН НА ЗАКІНЧЕННЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В ніч з 8 на 9 травня 1945 р. у Берліні було підписано акт про капітуляцію фашистської Німеччини. Виснажлива війна у Європі, що тривала з 1939 року, в яку було втягнуто більшість країн континенту нарешті завершилася.

В цей час у різних частинах Європи і надалі тривали військові конфлікти меншого масштабу. Одним з них була боротьба Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА) проти радянської влади на Україні. Ці організації ставили за основну мету створення незалежної української держави.

Яким же чином капітуляція Німеччини, ідеологічне та військове протистояння СРСР та західних держав могло вплинути на історичну долю України? Ці міркування періодично трапляються у матеріалах підпілля ОУН повоєнних років. Одним з них є віднайдений у Державному архіві СБ України документ під назвою “Міжнародний огляд”, автором якого є відомий підпільний публіцист “Всеволод Рамзенко” – Богдан Ярослав Васильович.

У цьому машинописному документі, датованому травнем – червнем 1945 р., перераховуються та аналізуються протиріччя між союзниками, а думки автора, певною мірою, показують ставлення до цих подій з боку підпілля ОУН.

Після капітуляції Німеччини 9 травня 1945 р. між союзним державами намітилися значні розбіжності в поглядах на майбутнє в Європі та світі. Адже це були дві протилежні за ідеологічним спрямуванням світові потуги: комуністична (СРСР) та західно-демократична (Англія, США та інші країни).

Перш за все слід відзначити, що автор – сучасник подій – не вважає події 9 травня несподіваними, а називає їх закономірними, оскільки німецька армія давно програла війну і її капітуляція була лише справою часу. Водночас свято Перемоги, яке відбулося у Москві, він вважає передчасним.